

VIROVECZ NÁNDOR

SZÍNPADI ELEMEK ÉS VALÓSÁG A BALASSI MENYHÁRT KOMÉDIÁBAN

*A Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról, mellyel elszakada a magyarországi második választott János királytól*¹ című irodalmi emlékünknél több szempontból is egyedi. Egyrészt nem maradt fenn számunkra más, ehhez hasonló jellegű mű, amely egy kortárs főurat igyekszik kigúnyolni és közmegvetés tárgyává tenni. Másrészt a *Komédia* keletkezésének körülményeit a mű felfedezése óta (1806) rejtély övezi, ugyanis nem ismerjük sem a szerzőjét, sem pedig pontos keletkezési idejét. A kettős kérdést a 19. század második felétől történészek, irodalomtörténészek és irodalmárok egyaránt igyekeztek megoldani, de azokra még napjainkban sem adható teljes bizonyossággal válasz.²

1 A kiadásaiiban előforduló hibák miatt tanulmányomhoz az eredeti példányt használtam. MTA KIK Régi Könyvek Gyűjteménye RM I 4° 161.

(digitálisan is elérhető, RMK I. 70., utolsó megtekintés ideje 2015. december 20. http://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_70/) *A továbbiakban* KOMÉDIA 1569.

2 A szerzőségről eddig kialakult vélemények (a teljesség igénye nélkül): a mű felfedezője, Horvát István Karádi Pálnak tulajdonította a művet. HORVÁT 1819, 81. Ezt később többen cáfolták, de rendszerint újra fölbukkant, mint lehetséges alternatíva: ERDÉLYI 1914; BORBÉLY 1909. Toldy Ferenc nem jelölt meg konkrét személyt, de erős katolikusellenességgel jellemezte a szerzőt. TOLDY 1867, 158. Beöthy Zsolt szintén nem írt le konkrét nevet, de véleménye szerint a Komédiát német területen tanult „ismeretlen satyrikus” írhatta. BEÖTHY 1876, 1, 53. Az előzőkhöz hasonlóan Kertbeny Károly sem nevezett meg senkit, viszont egy szabadon gondolkodó, világias szemléletű, magas állású katolikust tudott elképzelni szerzőnek. KERTBENY 1878, 57. Az előbbiekkal szemben konkrét személyt jelölt ki Böszörményi Sándor, aki Bekes Gáspárt gyanúsította meg. BÖSZÖRMÉNYI 1909, 63. Farkas Gyula Bornemisza Pétert vélte fölfedezni a mű írójában (FARKAS 1927), és ugyanígy vélekedett az egyébként alapos történeti kutatást folytató Házi Jenő is. HÁZI 1928. Ezt az elméletet később Szigeti József fejtette ki bővebben. SZIGETI 1967. Megfogalmazódott bizonyos Szotyori Gáspár szerzőségének lehetősége is, azonban ezt is igyekeztek megcáfolni. HORVÁTH 1914. Pírnát Antal bécsi magyar udvari emberek körét jelölte ki a keletkezés környezetének (PIRNÁT 1969), Balázs Mihály a mű genezisét hasonló környezetben vélte felfedezni, de feltételezett egy átdolgozást (BALÁZS 2006, 168.), Ritoók Zsigmondné pedig Bátorhory István bécsi fogsága idején, az ő köreiből és érdekében megírt darabot látott a műben. L. RITOÓKNÉ 1971 és Uő 1980.

Tekintve, hogy a *Komédia* óriási mennyiségű történeti adatot idéz elő, a szerző személye és a keletkezési idő utáni nyomozást ezen adatok feltárással és elemzésével érdemes elkezdeni. Ezeknek az adatoknak a vizsgálata alapján következtethetünk arra, hogy a szerző mit tudott Balassáról és köréről, továbbá a fölvonultatott adatok és információk jellegéből azt láthatjuk meg, hogy melyek lehettek a szerző forrásai, vagyis honnan tudott ennyi mindent Balassáról. A szerzőség és a keletkezési idő utáni nyomozás során kutatásom elsősorban a szövegben fölvonultatott történeti adatokra fókuszált. Maga a kontextus és a szereplőkre vonatkozó adatok – még a gyónási részben található, bő harminc évre visszamenőleg felsoroltak is – alapjaiban véve hitelesnek bizonyultak.³ A *Komédia* tökéletes képet ad Balassa és az udvar közötti alkudozásról, a birtokokat és az alku feltételeit pontosan megnevezve. Balassa és a Magyar Udvari Kancellárián dolgozó hivatalnokok, de még inkább a főúr és a királyi tanács tagjai között ekkor már évek óta elmérgesedett volt a viszony, közülük többen rokoni szálak révén jól ismerték az ő viselt dolgait. Emellett a *Komédia* mondanivalójának formája, a gyakran dokumentumokra hivatkozó megállapítások, a cinizmusba hajló értelmiségi humor és magas szintű műveltség állandóan fölbukkanó elemei egy kiművelt, a központi iratkezelő hivatalok környékén tevékenykedő humanistára, vagy humanista körre engednek következtetni. Mindez akkor válik igazán érdekessé, ha figyelembe vesszük a *Komédia* „ősének” vagy talán magának a teljes műnek az első és eddig egyetlen, a kinyomtatást megelőző említését. Ez Zsámboky János naplójában szerepel 1566. július 12-i datálással, amely szerint Liszthy Jánosnak, a Kancellária titkárának kell átadnia egy Balassa ellen íródott *libellus infamis*-t.⁴ Ez segít meghatározni a keletkezési időt is, amelyet véleményem szerint 1565 márciusa és 1566 vége közé kell helyeznünk.⁵

3 Ennek kifejtését nagyobb lélegzetvételű tanulmányban végzem el, az ItK hasábjain: Egy hírhedt főúri imázs és ami mögötte van – A *Komédia* Balassi Menyhárt árultatásáról a történeti források fényében.

4 RITOÓKNÉ 1971, 276.

5 Ferdinánd király „szegény” jelzővel kerül említésre, vagyis időben az ő halála után vagyunk (1564 nyara), Balassa családja pedig már erdélyi fogságban van (1564 szeptemberében Báthory ejti őket rabul szatmári rajtaütése során). Ami azonban ezeknél is fontosabb, hogy 1565 tavaszára Szatmár és Nagybánya újra Miksa uralma alá került. Az első két részben taglalt alkudozás csakis úgy lehet aktuális, ha ezek a birtokok eladományozhatók, ez pedig az előbbi időponttól fogva volt lehetséges. Balassa családja még az ötödik részben is a fogságot szenvedti, felesége halála és a legkisebb fiú, István szabadulása viszont nem szerepel a műben (Hagymássy Kristóf 1567 februárjában értesíti erről a főurat), a szerző erről nem tud.

Pirnát Antal szerint a *Komédia* Bécsben, a magyar udvari emberek körében közkézen forgott, és az eddigi eredményeinket követve is egyértelműen bécsi környezetben kell keresnünk a szerzőt.⁶

Érdemes megkockáztatni, hogy a *Komédia* esetében a fikció – éppen a felhasznált rengeteg történeti adat és a valós szereplők miatt – minimálisnak tekinthető, voltaképpen talán csak a helyszínek és a dialógusok megalkotására korlátozódik.⁷ Ebből kiindulva nem túlzás azt állítani, hogy az a keresztmetszeti kép, amelyet a szerző Balassa környezetéről és embereiről a helyszínekkel és a személyi kapcsolatok szemléltetésével bemutatott, szintűgy hiteles. Ezeknek a kapcsolatoknak és viszonyoknak a bemutatására a műfaj természetéből adódóan éppen a komédia legalkalmasabb.

Azonban már maga a darab címe is komoly problémát vet föl, és nem csupán a műfaj meghatározását illetőleg. Ha alaposan összevetjük a mű cselekményével, akkor a következőkre figyelhetünk föl: egyrészt a címbéli „árul-tatás”, amely II. (Szapolyai) János (Zsigmond) elárulását és I. (Habsburg) Miksa királyhoz való átpártolást akarná jelenteni, a cselekményben nem található meg. Balassa mindvégig Miksa király oldalán van, János Zsigmondtól való elpártolása még I. (Habsburg) Ferdinánd király életében, 1561/1562 fordulóján történt. Vagyis a cím nem fedí a cselekmény tartalmát.⁸ A másik nem elhanyagolható tényező, hogy a címben János Zsigmond egyértelműen „második választott János király”-nak van nevezve. Ez pedig annak fényében válik igazán érdekessé, ha figyelembe vesszük, hogy a *Komédia* szövege a végletekig pontosan fogalmaz a közjogi viszonyokat illetően. Ferdinándot és Miksát „német király”-nak és „császár”-nak nevezi, János Zsigmondot viszont sehol sem említi még „csak” választott királyként sem, hanem helyenként „János király fia”-nak de inkább következetesen „erdélyi vajdát”-nak van titulálva.⁹ Vagyis a cím és a szöveg nemcsak a tartalom, hanem a fogalomkészlet szempontjából sem illeszkedik egymáshoz. A cím alapján azt a következtetést vonhatnánk le, hogy olyan politikai beállítottságú a szerző, aki a Mohács utáni kettős királyválasztást és koronázást követően

6 PIRNÁT 1969, 552–553.

7 A fikció és valóság átjárhatóságára Balázs Mihály is felhívta a figyelmet.

BALÁZS 2006, 173–174.

8 Pirnát Antal is megfogalmazta, hogy a címet Karádi adhatta a műnek és részben rámutatott ezekre a problémákra is. PIRNÁT 1969, 552–553.

9 Német király és császár említése: KOMÉDIA 1569, 7, 9, 11, 12, 13, 16, 17, 25, 27, 30. Erdélyi vajda és János király fia említése: Uo., 7, 8, 9, 12, 18, 30, 31, 32.

Magyarország felett zajló hatalmi harcban a Szapolyai család oldalán foglalt állást és János Zsigmondot tekintette (magyarországi!) legitim uralkodónak. De a szöveg alapos vizsgálata nyomán ennek ellenkezőjét állapíthatnánk meg, miszerint a *Komédia* olyan szerző műve, aki a Habsburgokat ismer-te el törvényes királynak. Az ellentmondást azzal föl lehet oldani, ha úgy tekintünk a műre, miszerint annak szerzője Szapolyai-párti volt, vagy legalábbis olyan környezethez tartozott – ezért adott ilyen címet – és a szöveg Habsburg-párti „retorikája” valójában csak Balassa és emberei orientáltságát igyekszik hitelesen ábrázolni. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk a más-sik olvasatot is, amelyet az támaszt alá, hogy a *Komédia* bécsi környezetben, a központi hivatalok környékén keletkezhetett. Ha ezt elfogadjuk, akkor másként kell tekintenünk a cím és a tartalom közötti ellentmondásra. Ezért hajlok arra, hogy a szerző és a címadó két különböző személy, akik ellentétes politikai környezetben mozogtak. Valószínű, hogy Karádi Pál volt az, aki a hozzá eljutott kéziratnak az 1569-es abrudbányai kinyomtatáskor a címet adta, és azért, mert Balassára az erdélyi környezetben ekkor már az említett „nagy” átpártolása kapcsán emlékeztek. Emellett azt is látnunk kell, hogy Karádi vallási (unitárius) propagandairatot látott a műben, ezzel a céllal is indította útjára, ahogyan azt az általa írott és mellékelt előszóban kifejtette.¹⁰ Ebből is arra a következtetésre jutunk, hogy a *Komédia* „habsburgiánus” kör-nyezetben, minden bizonnyal Bécsben keletkezett.

A műfaji sajátosságokat vizsgálat alá véve fölvetődött az is, hogy a darab komédiának tekinthető-e egyáltalán?¹¹ A kérdés legalább annyira megosz-totta a tudományos közéletet, mint az alapvető két probléma: a szerzőség és a keletkezési idő ismeretlensége. Ebből eredt a következő lényegi föltevés:

10 Karádi két dologgal indokolta a mű kinyomtatását. Egyrészt, hogy felhívja a figyelmet a „megmaradtak” előtt az országvesztés okaira, ugyanis véleménye szerint „a sok pártolásért, árultatásért, és idegen fejedelmeknek választásáért” pusztul az ország. Másrészt, hogy az ol-vasók elé példát állítson, mert „Balassában nyilván általán fogván megláthatják az Istennek mind irgalmasságának, hosszú ideiglen való várásának mivoltát és mind rettenetes haragjá-nak büntetését.” Balassa 1568. február 9-én hunyt el, vagyis Karádi ezért írhatta előszavában a fentieket. KOMÉDIA 1569, 1–2.

11 Pirnát Antal szerint a komédia megnevezés nyilvánvaló félreértésen alapszik, hiszen a szöveg nem felel meg a műfaj sajátosságainak. (PIRNÁT 1969.) Ritoók Zsigmondné hasonló véleménynek adott hangot, amely szerint a *Komédia* nem illik egyetlen kor drámaelméleti koncepciójába sem (RITOÓKNÉ 1980, 40.). Balázs Mihály ezzel szemben megfeleltethetőnek tartotta a művet a 16. századi komédia- definícióval, a *libellus infamis* csak a mű jellegére utal szerinte (BALÁZS 2006, 172.).

amennyiben helyes a műfaji megnevezés (eltekintve attól, hogy Karádi adta-e a címet vagy sem), akkor következésképp előadásra is szánták. Bár a színre vitelre vonatkozóan nincs történeti adatunk, a műről eddig nyilatkozók többnyire egyet értettek abban, hogy előadásra írt darabról van szó.¹² Maga a föltevés tehát, amely szerint a *Komédia* színre vihető, nem új keletű, ugyanakkor ennek részletes elemzésével még nem foglalkoztak.¹³

A párbeszédok tanulmányozása során több olyan helyzet is fölfedezhető, amelyek csak akkor érthetőek meg igazán, ha „hozzátesszük” a szereplők gesztusait, nonverbális megnyilvánulásait is, amelyeket a külvilág, a közönség felé intéztek. Amennyiben engedünk a feltételezésnek, miszerint előadásra íródott művel állunk szemben, akkor azzal is számolnunk kell, hogy a szerző igyekezett azt úgy felépíteni, hogy ezzel is érzékeltesse a Balassa és emberei közötti kapcsolatot. Mivel a *Komédia* szereplői és történeti adatai többségében hitelesek, a személyek között megjelenített kapcsolatok a történeti háttér bevonásával ellenőrizhetőkké válnak. Ha pedig ezeket a viszonyokat vesszük vizsgálat alá – amelyek egy lehetséges előadás keretein belül érzékeltethetőek – akkor további információkat nyerünk a szerzőnek Balassához és környezetéhez fűződő kapcsolatáról, és így végső soron a szerző személyéhez kerülünk közelebb.

Szerkezetét tekintve a mű öt részre tagolódik, és kizárólag dialógusokból épül föl. Az első rész első felében Balassa Menyhárt és Kasza Mátyás beszélget. Elképzelhető, hogy Kasza kezdettől fogva jelen van a főúr mellett, de valószínűbb, hogy betoppan Balassához, ugyanis a mű azzal veszi kezdetét, hogy jelenti Szénássy István érkezését. Szénássy követként járt el Bécsben a királyi udvarnál és a tanácsnál, ugyanis alkudozás zajlik az udvar és Balassa között, részben jutalmazásáról, részben pedig a keze alatt lévő birtokok felől. Nincs meghatározott helyszín, véleményem szerint erre az utolsó részben tesznek utalást. Az első rész második felét Szénássy kihallgatása adja, ami végül a rész zárását is jelenti. Az eddigiek alapján azt gondolhatnánk, hogy csak az eddig megszólaltatott három szereplő (Balassa, Kasza, Szénássy) van egy térben, akik a szöveg legelején „közbeszólók” megnevezéssel vannak illetve.¹⁴ Azonban a második rész kezdetén hamar kiderül, hogy mások is vannak Balassa mellett. A rész kezdetén a főúr kikéri

12 BÖSZÖRMÉNYI 1909, 39.; TOLDY 1867, 155.; Kertbeny egyenesen színműnek nevezte. KERTBENY 1878, 25.; BALÁZS 2006, 163.; RITÓÓKNÉ 1980, 41.

13 Kertbeny nagyon röviden érintette a témát: KERTBENY 1878, 25–26.

14 Az *interlocutores* értelmezéséhez és elhelyezéséhez bővebben: PINTÉR 2004, 88–89.

többi szervitorának véleményét a Szénássy által elmondottakkal kapcsolatban. A megkérdezett három személy (Kelemen ispán, Tamás deák, Józsa deák) viszont csak akkor tud majd a második részben érdemben reflektálni Szénássy jelentésére, ha ők is hallották azt az előzőben. Mivelhogy Balassa kérdésére – miszerint hallották-e Szénássyt – ketten igennel felelnek, a harmadik (Józsa deák) pedig szintén kellően tájékozott, szükséges, hogy Szénássy beszámolója, de még a Kaszával való nyitó beszélgetés alatt is megfelelő közelségben legyenek Balassához.¹⁵ A Komédiában tehát külön vannak kezelve a közbeszólók és a szereplők. A közbeszólók a részek elején meg vannak nevezve – ők sem mindenhol, erre a későbbiekben lesz példa – annak ellenére, hogy a cselekményben másoknak is jelen kell lennie, a történet érthetősége szempontjából. Következésképp az első két rész ideje alatt egy „térben”, egy színen kell elképzelnünk az eddig fölvonultatott összes szereplőt. Ebből már rögtön láthatjuk, hogy a szöveg első két része is egy előadás kerekein belül értelmezhető a maga valójában.

A vélemények alapján Balassa arra a következtetésre jut, hogy pártfogóra lesz szüksége, aki majd képviseli ügyeit a királynál. Ezt a pártfogót az érsek személyében fedezi föl, aki már korábban is jelezte jóindulatát az ő irányába. De ahhoz, hogy ez tettekben is manifesztálódjon, Balassának katolizálni kell. Végül megszületik Balassa döntése és a kapcsolatfölvétel céljából az érsekhez küldi Józsa deákot. A deák a külvilágnak intézett közmondásszerű kiszólással zárja a második részt: „Elvégzett dolognak nem kell tanács, elmegyek érsek uramhoz.”¹⁶

A harmadik és egyben legrövidebb részben Józsa deák és az érsek megvitatják Balassa vallási identitását. Miután az érsek megbizonyosodik afelől, hogy a főúr rátért a katolizálás útjára, Józsa deák már viheti is a hírt, hogy a főpap „mentől hamarabb szembe” akar vele lenni.¹⁷ Ennek a résznek a helyszíne sincs megjelölve, mégis, ha figyelmesen követjük a következő részt, akkor kiderül, hogy hol is játszódik. A negyedik részben – az előzőben megbeszéltek alapján – megvalósul Balassa és az érsek találkozója, de ahhoz, hogy a főpap tárgyaljon vele, meg kell gyónnia bűneit. Találkozójuk helyét maga az

15 „Balassa: Hallod-e mit beszél Szénássy István? Kelemen ispán: Hallom, kegyelmes uram. Balassa: Te, Tamás deák, hallod-e? Tamás: Igenis, kegyelmes uram. Balassa: Józsa deák, jöjj ide te is, mit mondotok ehhez a dologhoz?” KOMÉDIA 14.

16 *Uo.*, 19.

17 *Uo.*, 21.

érsek fedi föl, ugyanis közli Balassával, hogy a gyónás „mostan is meglehet e kertecskében”, vagyis az érsek a kertjében fogadja Balassát.¹⁸ A főúr előadja egészen ifjúkorától kezdve elkövetett bűneit, de a gyónás a vége felé inkább egy hosszú szóváltásra, egymás sértegetésére hasonlít, ahol Balassa némi közönnyel, cinizmussal válaszol az érsek felháborodására és gyakori kitöréseire. Azonban a bűnvallás nem tölti ki a teljes negyedik részt. Miután az érsek föloldozza a főurat, ő tovább folytatná, szeretné még elmondani további gáztetteit, mintha bűnei sorának soha nem lenne vége. Ugyanakkor tesz egy nem elhanyagolható kiszólást rögtön a föloldozás után: szólítja Józsa deákot. Ez pedig azt jelenti, hogy Józsa a negyedik rész alatt az érsek és Balassa mellett szintén ott tartózkodik valahol a kertben. Máshonnan megközelítve is erre a megállapításra jutunk. Az érsek megszakítaná a gyónást, „a sok dolgot máskorra” hagyná, mert ideje lenne asztalhoz ülni.¹⁹ Márpedig az étkezést csakis épületben, fedél alatt képzelhetjük el. A rész végén – amikor a további kínos szóváltások elkerülése végett Balassa is már indulna étkezni – szükségszerűen Józsa deákkal együtt kell, hogy el- (vagy inkább be-) vonuljanak, ugyanis csak így van értelme a deák szólításának. A szervitor kertbéli szerepeltetésével pedig megfejtést nyer a harmadik rész helyszíne is, ugyanis ha a negyedik részben ott van a kertben a főpap és a főúr mellett, akkor a harmadik részben is a kertben kellett az érseknek fogadnia őt.

Megállapíthatjuk tehát, hogy ahogyan az első két rész színhelye azonos, úgy a harmadik és negyedik rész is egyazon helyszínen játszódik, ez utóbbiak az érsek kertjében.

A negyedik rész szereplőinek fölépítése azonban további szempontok miatt is fontos. Mindenekelőtt azon érdemes elgondolkodni, hogy vajon az érsek miért nincsen megnevezve? Számunkra, a mai kutatás előtt teljesen nyilvánvaló, hogy ha valós személyt kívánunk benne látni, akkor csakis Oláh Miklóssal azonosítható, pusztán a kronológiai adatok miatt is. Szinte a mű felfedezése óta benne mozog a tudományos közvéleményben, hogy a *Komédiát* felekezeti szempontok alapján kellene vizsgálni. Éppen emiatt a negyedik rész gyónás-ábrázolását a katolikus hit és gyakorlat kritikájaként értelmezték és ezzel a szerző protestáns attitűdjét igyekeztek megtámasztani. Ebből következett a jogos föltevés: talán a szerző nem is egy konkrét személyt igyekezett kifigurázni, hanem általában véve a teljes katolikus

18 KOMÉDIA 1569, 22.

19 Uo., 34.

egyházat ostorozza. Véleményem szerint a felekezetiiség ilyen módon történő bevonása némileg erőltetett magyarázatot ad, amellyel, hogy a szerző kvalitásait is csorbítja. Ez esetben viszont az ellenkezőt kell feltételeznünk és föltenni a kérdést: elképzelhető, hogy a szerző valójában Oláh Miklóst kívánta ábrázolni, de valamilyen okból kifolyólag tudatosan mulasztotta el megnevezését? Ha valós személyt kívánunk az érsekkel azonosítani, akkor erre a kérdésre két válasz lehetséges. Elsőként arra következtethetünk, hogy a szerző számára kínos lett volna, ha kiderül, hogy olyan művet írt, amelyben Oláh Miklóst is kifigurázza. Tarthatott attól, hogy műve miatt valamilyen hátrány éri, sőt, netán meg is hurcolják. Ez a gondolatsor oda vezethet, hogy Oláh környezetében forgolódó, vagy legalábbis valamilyen szinten tőle függő személyt feltételezzünk a szerző személyében. Az érsek inkognitóban tartására adható másik magyarázat az lehet, hogy a szerző egyszerűen nem tartotta fontosnak nevén nevezni, mert szerepe, viselkedése és megnyilvánulásai egyfajta kódként funkcionálva felismerhetővé teszik őt. Amennyiben ezt a magyarázatot fogadjuk el, akkor rögtön hozzá kell tennünk, hogy végső soron ez is az előzőhöz hasonló eredményre vezet bennünket. Az érseket ily módon csak az formázhatta meg, aki jól ismerte őt. De vajon Oláh Miklós fölismerhető-e, és ha igen, akkor miből?

Úgy vélem, hogy a szerző a gyónás kezdetén a kert említésével nemcsak a helyszínt jelölte ki, hanem egyben fölfedte az érsek személyét is. Köztudott, hogy Oláh nem örvendett túl jó hírnévnek, még egykori pártfogoltjai körében sem.²⁰ Címhalmozásában, a kormányzatra és bizonyos hivatalokra kiterjedő befolyásában hataloméhségét vélték fölfedezni. A főúri reprezentációként aposztrofálható Bécs környéki nyári rezidenciája (a reneszánsz stílusú kastély, a Nicoletum), amely kertjéről is híres volt, az anyagi javak felettébb nagy élvezetét közvetítette a külvilág, de még inkább rosszakarói felé.²¹ Amikor az első részben Szénássy megérkezik Bécsből, és beszámol Balassának arról, hogy miként vélekednek őrá, Batthyány Ferenc megjegyzéséhez hozzáfűzi, hogy „ezt érsek uram házában az urak között a tanácsba mondja volt Batthyány (bottiani).”²² A szerző ezzel a megjegyzésével szintén Oláh befolyását, hatalmát kívánta érzékeltetni, az említett „ház” alatt pedig

20 ALMÁSI 2007.

21 Oláh udvarához: FAZEKAS 2005. A Nicoletumról bővebben: SZOLIVA 2013.

22 KOMÉDIA 1569, 12.

vélhetően ugyancsak a Nicoletumot érthetjük. Hasonló jellemet tükröz Balassa föloldozása, ami azért történhet meg, mert a főúr jelentős összeggel megvesztegeti az érseket.²³

A szerző zsenialitása valójában abban mutatkozik meg, hogy a kert említésével egyszerre több értelmezési síkon dolgozik. Ily módon lehetővé teszi a darab előadását egyetlen helységben, hiszen ezzel a mondattal definiálja a helyszínt, ami vonatkozik az előző részre is. Ugyanakkor meg is teremti a távolságot az első kettő és a harmadik-negyedik rész helyszíne között, mivel a célzásokkal nyilvánvalóvá teszi, kit is rejt az érsek személye, és hogy helyileg hol is tartózkodik. Természetesen ezt a kódot csakis azok tudták megfejteni, akik számára evidens volt, hogy a viselkedésmód, a burkolt célzások és a környezet kihez párosítható. Vagyis ezekből az utalásokból a *Komédia* „célközönségére” is lehet némi rálátásunk, amit ezek alapján egy igen szűk, belső körként kell felfognunk.

A harmadik és negyedik rész értelmezésének mélységei azonban közelről sincsenek kimerítve. Ha az első két rész karaktereinek szerepeit vennénk alapul ahhoz, hogy az érsekkel való kapcsolatfelvétel megtörténjen, akkor az tűnhetne logikusnak, hogy az első részben követi minőségben eljáró, és ebben a szerepben már megismert Szénássyt küldi Balassa az érsekhez. De a szerző mégsem őt, hanem valamiért Józsa deákot kívánta ebbe a szerepbe belehelyezni. Meggyőződésem, hogy tudatosan tette és ez újabb tény árul el a szerzőről. Az alaphelyzet szerint Balassának az a célja, hogy elnyerje az érsek pártfogását. Ehhez azonban olyan személyt kell küldenie, aki megfelelő habitussal és intelligenciával rendelkezik a diplomáciai feladathoz és képes megteremteni a találkozót. Szénássy az eddigiekben pusztán hírvivőként járt el, nem pedig kompetens tárgyaló félként. Bár igen korai időktől fogva a Balassák köréhez tartozott, mégis, karaktere és alkata a középszerű szervitori minőséget tükrözi.²⁴ Ehhez képest Józsa deák, igazi nevén Josephus Macarius vagy Bódog Józsa, klasszisokkal magasabb műveltséget képvisel. Philip Melanchton magyar tanítványa, vérbeli értelmiségi és kiváló humanista, aki az 1540-es évek második felében és az 1550-es évek első éveiben az akkor országbíró Nádasdy Tamás titkára volt, majd ezt követően az

23 KOMÉDIA 1569, 36–37.

24 I. János király ítéletlevele szklabonyai Balassa Jánosnak gyarmati Balassa Menyhárt ellen, 1538-ból. (Másolat, amelyet a kamarai levéltárból 1799-ben Balassa Ferenc részére adtak ki.) MNL OL, P 11, Ser. XV. 37. cs. Fasc. AAA. et IV. No. 17.

1550-es évek második felében kerülhetett át a Balassák, konkrétan Menyhárt szolgálatába.²⁵ A szerző pontosan tudta, hogy a magasabb szintű műveltséget, gyakorlottabb intelligenciát és szellemi felkészültséget igénylő feladatok elvégzéséhez Józsa deák szerepeltetése alkalmasabb. Lehet, hogy Balassa és az érsek találkozója az írói szabadság fiktív terméke, de a szerző akkor is a valóságnak megfeleltethető körülményekkel és karakterekkel dolgozott. Egyértelmű, hogy nagyon jól ismerte Balassa embereit, egymáshoz fűződő viszonyukat és egyéni képességeiket, mivel a valós személyeket ez esetben is nagyon tudatosan szerepelteti.

Józsa deák kapcsán további „furcsaságokra” is fölfigyelhetünk. Az eddigiek alapján láthattuk, hogy nemcsak a közbeszólókként megnevezett személyek lehetnek az egyes részek szereplői, hiszen a második részben megszólalóknak az első részben is Balassa mellett kellett lenniük. A negyedik rész elején azonban csak az érsek és Balassa van közbeszólóként feltüntetve, holott, amint azt láthattuk, Balassa szólítja Józst, a deák még kérdez is tőle, igaz, csak egyetlen alkalommal.²⁶ Józsa tehát egyértelműen nem csak színen lévő szereplő, hanem egyben közbeszóló is, ennek ellenére nincs a rész elején az érsek és Balassa mellett a neve. Emögött Karádi figyelmetlensége állhat, aki talán felületesen olvasta el a kezébe akadt kéziratot és a negyedik rész szócsatába torkolló gyónása, Balassa gonoszságának igazi kidomborítása annyira hatása alá kerítette, hogy megfeledkezhetett Józsa deák Balassához intézett egyetlen kérdésről.²⁷ Ez talán arra is utal, hogy valójában Karádi bontotta részekre az egyseges kéziratot, és így felejtette el a negyedik rész közbeszólóinál feltüntetni Józst. Ebben az esetben viszont némileg visszatérünk a megoldatlan műfaji besoroláshoz. Pirnát szerint a *rész* megnevezés is azt bizonyítja, hogy nem komédiával állunk szemben, a szerző maga sem tekintette annak.²⁸ Azonban az is elképzelhető, hogy ahogyan a címadást, úgy a részekre taglalást, ezekkel együtt pedig a *rész* megnevezést is Karádi alkotta meg.

25 Bódog Józshoz: RITOÓKNÉ 1968. Józsa deák már 1554-ben kapcsolatban volt a Balassákkal. Balassa Zsigmond levele Nádasdy Tamásnak (Diósgyőr, 1554. június 2.). MNL OL, E 185, Missiles, 1. d. No. 23.

26 KOMÉDIA 1569, 21, 37.

27 Az ötödik részben a lakáj szintén csak egy mondat – pontosabban kérdéssel – szerepel, de őrá nem „feledkezett meg” Karádi.

28 PIRNÁT 1969, 554.

A negyedik rész gyónási jelenetében egyébként több olyan helyzet is akad, amelyek akkor érthetőek meg, ha elő is adják. A híres megvesztegetési jelenet ezek közül az egyik legnyilvánvalóbb. Balassa száz girányi ezüstöt ad az érseknek, hogy az elmenjen a királyhoz, és képviselje előtte az érdekeit. Az érsek hangneme szavaiból olvashatóan azonnal megváltozik. Megköszöni az összeget „jó Menyhárt” úrnak, megígéri, hogy törekedni fog az érdekekben, és még a föloldozást is elkezdené.²⁹ Balassa azonban hangosan elkezdi önmagát hibáztatni, hogy miért nem környékezte meg ezzel korábban az érseket, akkor nem került volna nyilvánosságra bűneinek áradata. Az érsek ebből hall valamit, de teljesen nem érti a zsörtölődést, ezért visszakérdez, hogy mit mondott a főúr. Balassa, nagy zavarában erre annyit válaszol, hogy csak a föloldozást várja már. Egyértelmű, hogy kifakadása – amelynek célja az, hogy még inkább lássuk jellemének gonoszságát – valójában kiszólás a külvilág, a közönség felé. A feloldozás azonban még nem történik meg, itt újabb izgalmas jelenettel találkozhatunk. Az érsek az oldozás során hosszasan sorolja a szenteket, akik mind megbocsátják a főúr bűneit, csak magát a legfőbb hatalmat hagyja ki, amelyet azzal indokol, hogy „Istent ingyen nem említem”.³⁰ Balassa „úgy legyen”-nel felel, amelyet követően az érsek már kimondja: „Ottan Isten is bocsássa meg bűneidet.” Az érsek a szöveg logikai menete szerint csak akkor adhat ilyen választ, ha Balassa az „úgy legyen” kimondása alatt újabb összeget ad neki. Természetesen ez nem szerepel a szövegben, az összeg mértéke sem – talán újabb száz girányi – de nem is lényeges, az érsek a második megvesztegetés után már hajlandó említeni Istent is. Mindebből inkább az előadás szükségszerűségét kell meglátnunk. Bár a második lefizetésre nincsen semmiféle jelzés a szövegben, az érsek válaszából derül ki számunkra, hogy megtörtént, és ezáltal válik érthetővé a *Komédia* igazi humora. A rész kapcsán végül arra a megállapításra juthatunk, hogy a szerző tudatosan Oláh Miklóst ábrázolta az érsekben, az ő jellemét igyekezett bemutatni, amit az egész műre jellemző célzások, a kert említése és a fanyar humor segítségével valósított meg.

Az utolsó rész új környezetet és szereplőgárdát tár föl előttünk, egyedül Tamás deákot kivéve, aki már a második részben is jelen volt.³¹ Főszerepben Menyhárt fia, Boldizsár és Tamás deák állnak, a rész javát

29 KOMÉDIA 1569, 36.

30 Uo., 37.

31 Egyes nézetek szerint az ötödik rész sem a cselekmény, sem pedig a mondanivaló szempontjából nem illeszkedik az első négyhez, „prédikátoros” hangvétele miatt.

az ő párbeszédük alkotja. Az alapszituáció szerint a királyi udvarba kell indulniuk, hogy Boldizsár udvari szolgálatát teljesítse, de az úrfi ehelyett Detrekőbe szeretne menni, hogy fosztogathassa a környéket. Boldizsár még apján is túltesz, mert míg az apa „az ő szolgáinak néha-néha adott ajándékot, noha fősvény volt”, addig a fiú még erre sem képes.³² Ezen felül műveletlensége kerül ostorozásra. A humanista szellemi elit véleményét képviselő Tamás deák a tanulatlan, műveletlen, és az udvari viselkedés szabályait nem ismerő Boldizsárt az európai kultúrától távol álló ősmagyarságra apellálva szkítiainak, barbárnak nevezi.³³ Az úrfi ezt természetesen nem érti meg, a „barbarus” fogalomról a Barbara, Borbála név jut eszébe, és ennek nyomán nőügyei kerülnek elő, amelyekben szervitoraival szemben szintén alul maradt. Ugyanakkor szégyelli magát, kínosnak érzi a helyzetet, ezért a külvilág előtt titkolni szeretné. A nyomtatott szöveg sajnos nem képes visszaadni a megfelelő hangsúlyt, de érezhető, ahogy Boldizsár suttogva korholja le és egyben kéri is Tamás deákot: „Szebben szólnál ennél azért és lassabban magamnak, hogy ne hallaná a német!”³⁴ Ennek a résznek a helyszínére már az első részben van egy utalás. Amikor Menyhárt Kaszával beszélget, és kifejti neki, hogy bármit képes lenne megtenni azért, hogy visszakapja János Zsigmondtól a fogságban lévő családját, megjegyzi azt is, hogy erről Linzben tartózkodó fiát is tudósította.³⁵ Az ötödik rész helyszínére való utalás végül magának a németes környezetnek az említésével tisztázódott.

Hasonlóan az előző részekhez, miszerint a szereplők és a közbeszólók nem minden esetben fedik egymást, ebben a részben is azzal szembesülhetünk, hogy nem mindegyik szereplő szól közbe. A rész végén a Boldizsár és Tamás deák közötti párbeszédet/vitát némileg megtöri Péter deák parancsa: „Hamar a paripákat!”³⁶ A lakáj érdeklődik, „Hová megyen uram?”, kérdését nyilván Péter deákhoz intézi, aki értelemszerűen a lovászhoz intézte a parancsot. Mivel a lakáj Péter deáktól nem kap választ, ezért megkérdi a lovászt, „Pribék, Kassára-e?”. Ebből megtudjuk a lovász nevét és minden kétséget kizáróan azt is, hogy noha nincs a közbeszólók között, mégis, jelenlétével szerepelnie kell. A naiv kérdésre már Péter deák sem maradhat szó nélkül,

32 KOMÉDIA 1569, 43.

33 Uo., 41.

34 Uo., 40.

35 Uo., 10.

36 Uo., 45.

„Ott az ebet!”, veti oda cinikusan, majd ki is fejt, miszerint Boldizsár és szolgálai nem udvari szolgálaton, hanem valójában biztosítékként vannak Ófelsége mellett, hogy az apja el ne pártoljon János Zsigmondhoz. Tamás deák csitítaná, hallgasson el, nehogy az úrfi fülébe jusson az, amit talán sohasem akarna hallani. Végül Péter deák Boldizsár előtt is vállalja a véleményét, aki kénytelen-kelletlen igazat ad neki.

A fent bemutatott jelenetek előadás nélkül, ha nem is érthetetlenek, de értelmezavaróak lehetnek. Továbbá nem szabad elsiklanunk Kassa, mint úti cél említése mellett. Érdekes egymás mellé állítani az első és az ötödik rész helyszínekre vonatkozó utalásait. Az elsőben Menyhárt Linzet jelöli meg fia tartózkodási helyéül, amely az ötödik részben bizonyítást is nyer. De vajon miért éppen Kassára akar indulni Boldizsár? Talán ezzel jelölné meg a szerző az első két rész helyszínét és Menyhárt tartózkodási helyét? A *Komédia* feltételezett keletkezési ideje alatt (1565–1566) Menyhárt bőségesen kivette a részét az északkeleti várháborúkból, Báthory András és Lazarus Freiherr von Schwendi (Schwendi Lázár) mellett. A sereg a hadjárat elején Kassa mellett táborozott és a főhadparancsnokság is a városban rendezkedett be, következésképp a sereg vezetői is ott voltak elszállásolva. Elképzelhetőnek tartom, hogy a szerző a fikciót és valóságot újfent egybemosva oda helyezte Menyhártot és környezetét. Kassa említése a darab végén ezzel lenne magyarázható, így keretbe foglalva és egyben tisztázva apa és fia tartózkodási helyét, az első kettő és az ötödik rész helyszínét.

Nyilvánvaló, hogy a *Komédia* értelmezését sok más szempontból is el kell még végezni. Az előbbiek alapján láthatjuk, hogy a Karádi által kinyomtatott unikális példány szövegének valódi mélységeit egy előadás alkalmával lehetne igazán megismerni. A helyszínek és személyek úgy vannak szerepeltetve, hogy a történet előadása könnyedén megvalósítható egyetlen térben, bármiféle „díszlet” nélkül. Az első két rész azonos helyszínen játszódik, és az összes szereplőt a színen kell látnunk. Bár nem mindenki szólal meg mindkét részben, de az érthetőség miatt színen kell, hogy legyenek. Az ötödik részben található utalás alapján – a lakáj tudomása szerint Boldizsár Kassára készül – elképzelhető, hogy e két rész helyszíne a kassai főhadparancsnokság, talán a főkapitányi ház. Emellett lehetséges helyszín még Detrekő, de hozzá kell tenni, hogy Szatmár sincs kizárva, amely az alku tárgyát képezi és Balassa semmiért sem szeretné kiengedni a kezéből. A harmadik részben az érsek

személyének kiléte és Józsa deákkal folytatott tárgyalásának helyszíne a negyedik részből derül ki, amikor az érsek a kertjében fogadja Balassát. A gyónás végén Józsa deák szólítása tisztázza, hogy ő is jelen volt a kertben, vagyis őt is ott fogadta az érsek. A harmadik és negyedik rész helyszíne tehát az érsek kertje. A kert szerepeltetése és az érsek kapzsiságának, pénz utáni mérhetetlen vágyának megrajzolása (Balassa kétszer fizeti le, egyszer a közbenjárásért, egyszer a föloldozásért) minden bizonnyal célzás Oláh Miklóstra, ennek nyomán a helyszín az ő Bécs környéki rezidenciája, a Nicoletum lehet. Az ötödik rész Boldizsár linzi lakhelyén játszódik, az első részben megtett utalás és a németes környezet hangsúlyozása ezt teszi egyértelművé. Láthatjuk, hogy az öt rész három helyszínen játszódik, amelyek a dialógusok során tárulnak föl előttünk. Ebből arra is következtethetünk, hogy Karádi alakításokat végezhetett a hozzá elkerült kéziraton, és nemcsak a cím kapcsán, hanem a részekre osztás során is.

Az előbbiekből kiviláglik, hogy a *Komédia* szövege előadásra alkalmas, és bizonyos szempontból szükséges, hogy így is tekintsünk rá, mert ezáltal érthető meg igazán teljes mondanivalója. Végző soron a lehetséges előadás kivitelezésének vizsgálatával a szerző – vagy a szerzők, amennyiben több személyt tekinthetünk forrásnak – személyéhez kerültünk közelebb. Megállapíthatjuk róla, hogy tökéletesen tisztában volt Balassa Menyhárt és fia, Boldizsár tartózkodási helyével és környezetével, naprakész ismeretekkel rendelkezett terveikkel kapcsolatban. Ismerte a Menyhárt és fia szolgálatában állókat és azok tulajdonságait, kvalitásait. Tisztában volt az Oláh Miklós elleni legfontosabb kritikákkal és azokat úgy tudta utalásokkal, célzásokkal megmutatni, hogy fölismerhetővé vált az érsek személye. Tekintettel arra, hogy nehéz találni olyan személyt, aki ennyi információ birtokában lett volna és ilyen pontossággal tudta volna azokat formába önteni, valószínűsíthető, hogy a szöveg forrását több személy, több „informátor” jelentette és emiatt a végső formát is többek által nyerte el. Ezek után azt is megállapíthatjuk, hogy a *Komédia* semmiképpen sem a nagyközönség számára készült, mivel karaktereinek megnyilvánulásait, rejtett elszólásait, csakis egy szűk, humanista műveltségű, értelmiségi kör érthette meg, akik tisztában voltak a célzások mögöttes tartalmával.

Felhasznált források

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

E 185

Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara archivuma, Archivum familiae Nádasdi

P 11

Családok, személyek, testületek és egyesületek iratai; Családi fondok, levéltárak; Balassa család levéltára; A Balassa család által lajstromozott iratok

MTA KIK

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ

KOMÉDIA 1569

Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról, mellyel elszakada a magyarországi második választott János királytól, kiad. KARÁDI Pál, Abrudbánya, 1569.

Stageability and Reality in the *Comedy about Melchior Balassi's betrayal*

The *Comedy about Melchior Balassi's betrayal* was printed in 1569 Transylvania, by a Unitarian bishop Pál Karádi. There are two basic problems about the work: the first, it's unauthenticated, the second, that we don't know exactly when the author wrote and finished it. There were many discussions about the literary genre too, because the name 'comedy' probably was given by Karádi.

The text is divided into five parts, and contains only dialogues. Due to the fact, that most of the historical data and facts – which were mentioned in the five parts – are trustworthy and all characters were real, contemporary living persons, we should assume that the fiction is minimal during the plot. Although we haven't got any sources of stage performance, however the stageability of the *Comedy* is evident.

This paper tries to look after the allusions, hints, and all phrases addressed to the audiences. This method highlights the relationships between the characters and their individual qualities too. These relationships are in accordance with the historical facts and persons, therefore we could better come to know the author or the circle of authors. There was a question about the plot location, because there is only one well-identified place in the text. According to the research of the dialogues it is clear that the five parts are at three locations. One of them is very important (the archbishop's garden) because it is required to identify the anonym archbishop. This involves that his character is not an allegory of the Catholic Church, he was a real person, who was recognizable for those, who known him by criticism.

In the wake of the paper it is clear that the author was such a person (or circle of persons) who knew very well not only lord Melchior Balassa, but his court also. We might conclude that the *Comedy* didn't address to public audiences, it was written for a narrow circle in the years of 1565-1566. Its author was an intellectual humanist, worked and lived near to the Hungarian Royal Court and the main offices in Vienna (especially the Chancellery).